

УДК 347.551

DOI <https://doi.org/10.32850/LB2414-4207.2023.28.08>

ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВІ НАСЛІДКИ НАБУТТЯ АБО ЗБЕРЕЖЕННЯ МАЙНА БЕЗ ДОСТАТНЬОЇ ПРАВОВОЇ ПІДСТАВИ

Коссак Володимир Михайлович,

доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри цивільного права
та процесу

(Львівський національний університет
імені Івана Франка, м. Львів, Україна)

Ільків Олег Васильович,

доктор юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри цивільно-правових
дисциплін

(Міжнародний економіко-
гуманітарний університет
імені академіка Степана Дем'янчука,
м. Рівне, Україна)

Підставами виникнення і припинення майнових прав є юридичні факти. Майнові права можуть бути за своєю природою речовими і зобов'язальними. Залежно від виду майнових прав будуть визначатися особливості і правові наслідки впливу певних юридичних фактів на припинення цивільних відносин.

Виникнення, зміна чи припинення цивільного правовідношення стосується не лише суб'єктів цього правовідношення, але й об'єкта, щодо якого суб'єкти наділяються майновими правами та обов'язками. Нечинність (недійсність) правової підстави існування майнових відносин наслідком має виникнення правового режиму набуття, збереження майна без достатньої правової підстави.

Аналіз положень глави 83 ЦК України свідчить про необхідність усунення суперечностей у застосуванні норм про безпідставне збагачення. Положення цієї глави повинні застосовуватися до вимог про повернення виконаного однією зі сторін у договірному зобов'язанні у разі нечинності правової підстави виникнення майнових відносин. Витребування майна, визначеного індивідуальними ознаками, здійснюється у разі відсутності договірної підстави набуття або збереження його іншою особою. Відшкодування шкоди (збитків) особою, яка незаконно набула майно або зберегла його за рахунок іншої особи, повинно здійснюватися відповідно до положень, що регулюють цивільно-правову відповідальність за порушення цивільних прав та інтересів.

Ключові слова: реституція, недійсність правочину, правоприпиняючий юридичний факт, кондикція, правова підстава.

CIVIL-LEGAL CONSEQUENCES OF ACQUISITION OR PRESERVATION PROPERTY WITHOUT A SUFFICIENT LEGAL GROUND

Kossak Volodymyr Mykhaylovich,
Doctor of Law, Professor,
Head of the Civil Law and Process
Department
(Faculty of Law, Ivan Franko National
University of Lviv,
Lviv, Ukraine)

Ilkiv Oleh Vasylovich,
Doctor of Law, Associate Professor,
Head of the Civil Law Disciplines
Department,
Academician Stepan Demianchuk
International
University of Economics and Humanities
Rivne, Ukraine)

The grounds for the emergence and termination of property rights are legal facts. Property rights can be material and binding in nature. Depending on the type of property rights, the peculiarities and legal consequences of the influence of certain legal facts on the termination of civil relations will be determined.

The emergence, change or termination of a civil legal relationship affects not only the subjects of this legal relationship, but also the object in respect of which the subjects are granted property rights and obligations. Nullity (invalidity) of the legal basis for the existence of property relations results in the emergence of a legal regime of acquisition and preservation of property without a sufficient legal ground.

Analysis of the provisions of Chapter 83 of the Civil Code of Ukraine indicates the need to eliminate contradictions in the application of the rules on unjust enrichment. The provisions of this Chapter must be applied to claims for the return of a contractual obligation fulfilled by one of the parties in the event of invalidity of the legal basis for the emergence of property relations. Claiming of property determined by individual characteristics, is carried out in the absence of a contractual basis for its acquisition or preservation by another person. Compensation for damage (loss) by a person who illegally acquired property or preserved it at the expense of another person should be carried out in accordance with the provisions governing civil liability for violation of civil rights and interests.

Key words: restitution, invalidity of the deed, right-terminating legal fact, *condictio*, legal ground.

Підставами виникнення, зміни чи припинення цивільних прав та обов'язків є юридичні факти. Юридичним фактом є конкретною обставиною, із настанням якої виникають, змінюються або припиняються правові відносини. У самому понятті юридичного факту поєднуються правовиникаючий та правоприняючий аспект цивільних відносин.

Зазначене стосується майнових відносин. Підставами як виникнення, так і припинення майнових прав є юридичний факт. Останні традиційно, залежно від волевиявлення суб'єктів правовідносин, поділяються на дії та події. При цьому, для виникнення або припинення майнових прав можуть бути підставою як перші, так і другі.

Майнові права можуть бути за своєю природою речовими та зобов'язальними. Залежно від виду майнових прав будуть визначатися особливості і правові наслідки впливу певних юридичних фактів на припинення цивільних відносин.

Виникнення, зміна чи припинення цивільного правовідношення стосується не лише суб'єктів цього правовідношення, але й об'єкта, щодо якого суб'єкти наділяються майновими правами та обов'язками. Крім цього, необхідно враховувати, що одна і та сама обставина може бути підставою виникнення майнового права в одного суб'єкта та правоприпиняючим юридичним фактом для іншого.

Наприклад, припинення права власності зумовлює перехід повноважень власника до іншої особи або фізична відсутність матеріалізованого об'єкта речових відносин у природі. Підстави припинення права власності визначаються законом. Їх можна поділити на дві групи: а) припинення права власності на основі волевиявлення власника; б) припинення права власності з підстав, що не залежать від волі власника.

Спільним для обох груп підстав припинення права власності є наявність правоприпиняючого юридичного факту. В першому випадку це правочин (договір), який є правовою формою вираження волевиявлення власника на визначення юридичної долі об'єкта права власності. У другому – обставина (юридичний факт), що не залежить від волі суб'єкта.

Юридичним фактом добровільного припинення права власності є одностороння дія або домовленість (договір) з іншою особою (особами), спрямована на передання правомочностей власника іншій особі (особам). До таких договорів належать ті, які опосередковують перехід права власності до іншого суб'єкта. Цивільний кодекс України (далі – ЦК України) відносить до них договори купівлі-продажу, поставки, контракти сільськогосподарської продукції, постачання енергетичними та іншими ресурсами через приєднану мережу, міни, дарування, ренти, довічного утримання (догляду).

Однак підставою припинення права власності за договором не завжди є юридичний факт його укладення. Згідно зі ст. 334 ЦК України право власності у набувача майна за договором виникає з моменту передання майна, якщо інше не встановлено договором або законом [1]. Відповідно право власності на майно зберігається за стороною договору, яка є відчужувачем, до фактичної передачі набувачу, якщо інше не передбачено договором або законом.

Договір як юридичний факт є підставою виникнення зобов'язального правовідношення, змістом якого є виникнення, зміна або припинення цивільних прав та обов'язків. Однак виникнення і відповідно припинення права власності на предмет договору може пов'язуватися з настанням додаткових обставин. Це послужило основою обґрунтування позиції існування поряд із юридичними фактами також фактів-правовідносин. На думку І. В. Жилінкової, у таких правовідносинах існують певні проблеми щодо розмежування фактів-правовідносин та комплексних правовідносин [2, с. 13].

Договори, що опосередковують передання у власність майна, є юридичною підставою виникнення комплексного правовідношення. З одного боку наслідком укладення договору є виникнення зобов'язального правовідношення. Водночас ми не можемо ігнорувати мету, яку хочуть досягнути сторони, укладаючи договір. Як зазначає І. В. Спасибо-Фатеева, договір укладається для досягнення певних цілей, які сторони ставлять перед собою [3, с. 102]. Метою договірних відносин з передання у власність майна є набуття його контрагентом за договором і припинення речового права у відчужувача.

До договорів, як двосторонніх правочинів, застосовуються такі ж підстави та наслідки недійсності, що встановлені для правочинів. Недійсними є, зокрема, правочини, якщо його недійсність встановлена законом (нікчемні правочини). У цьому

випадку визнання такого правочину недійсним судом не вимагається. Водночас вимога про застосування наслідків недійсності нікчемного правочину може бути пред'явлена будь-якою заінтересованою особою, а також з власної ініціативи судом.

Нікчемним можна визнати договір, який ще не виконаний сторонами. В такому випадку вважається, що договірне праввідношення, змістом якого є права та обов'язки сторін, не виникло. У разі виконання сторонами договору, недійсність якого встановлена законом, для застосування наслідків недійсності необхідно рішення суду. Правові наслідки недійсності таких договорів, передбачені ст. 216 ЦК України, застосовуються, якщо законом не встановлені особливі умови їх застосування або особливі правові наслідки окремих видів недійсних правочинів.

У разі розірвання або зміни договору зобов'язання припиняється чи змінюється з моменту досягнення домовленості сторін, якщо інше не встановлено договором або не обумовлено характером договірних відносин. Підстави зміни чи розірвання встановлені законом або договором, або згодою сторін, виходячи з принципу свободи договору. За загальним правилом зміна або розірвання договору допускається лише за згодою сторін. Договором можуть бути передбачені додаткові до встановлених законом підстави зміни та розірвання договору. Підставами встановленими законом є істотне порушення стороною договору, коли внаслідок завданої цим шкоди друга сторона значною мірою позбавляється того, на що вона розраховувала при укладенні договору.

У разі істотної зміни обставин, якими сторони керувалися при укладенні договору, договір може бути змінений або розірваний за згодою сторін, якщо інше не встановлено договором або не впливає із суті зобов'язання [1]. Відмінність між зазначеними підставами полягає у тому, що у першому випадку має місце порушення договірних обов'язків однієї із сторін, а в другому – форс-мажорні обставини, які договірні сторони не могли передбачити при укладенні договору.

Водночас законодавець у ч. 3 ст. 651 ЦК України передбачив положення, згідно з яким у разі односторонньої відмови від договору у повному обсязі або частково, якщо право на таку відмову встановлено договором або законом, договір вважається відповідно розірваним або зміненим [1].

В коментованих ситуаціях договірні відносини припиняються. Однак у законодавстві чітко не визначені правові наслідки припинення договірних відносин. Визнання правочину (договору) недійсним розглядується у ст. 16 ЦК України як спосіб захисту порушених прав та інтересів.

Недійсний правочин не створює юридичних наслідків, крім тих, які пов'язані з його недійсністю. Таким наслідком буде обов'язок кожної із сторін повернути другій стороні у натурі все, що вона одержала на виконання цього правочину, а в разі неможливості такого повернення, зокрема тоді, коли одержане полягає у користуванні майном, виконаній роботі, наданій послугі – відшкодувати вартість того, що одержано, за цінами, які існують на момент відшкодування.

Для окремих видів недійсних правочинів встановлені особливі умови застосування правових наслідків недійсності. Йдеться про правочини, які порушують публічний порядок, суперечать інтересам держави і суспільства, вчинені під впливом обману, насильства, зловмисної домовленості представника однієї сторони з другою стороною, під впливом тяжкої обставини тощо. У таких випадках на винну сторону покладається також обов'язок відшкодувати збитки та моральну шкоду, завдані у зв'язку з вчиненням цього правочину.

Повернення виконаного за недійсним правочином є наслідком ненастання правового результату, на який був він спрямований, а саме – на виникнення цивільних прав та обов'язків. Захист цивільних прав та інтересів полягає не лише у визнанні

недійсним правочину, але й відновленні становища, яке існувало до порушення. В цьому полягає сенс коментованого способу захисту. Якщо повернути виконане неможливо, відшкодовуються збитки. У разі винних дій учасника правочину на підставах, встановлених законом, можуть наступати негативні наслідки у вигляді матеріальної і моральної цивільно-правової відповідальності.

Визнання недійсним правочину (договору) результатом має скасування правової підстави виникнення цивільних відносин, що виникли між сторонами. Однак без застосування правових наслідків недійсності не можна стверджувати, що досягнута мета захисту порушених прав та інтересів особи, якщо винна особа продовжує володіти та користуватися майном, отриманим на підставі правочину (договору).

Це має значення і для нікчемних правочинів. До останніх належать правочини, недійсність яких встановлена законом. У цьому разі визнання такого правочину недійсним судом не вимагається. Але, якщо за нікчемним правочином відбулася передача майна контрагенту, то виникає проблема його повернення стороні нікчемного правочину.

В цьому випадку такий правочин слід визнавати недійсним із застосуванням відповідних наслідків недійсності. При цьому правові наслідки недійсності нікчемного правочину, які встановлені законом, не можуть змінюватися за домовленістю сторін. Вимога про застосування наслідків недійсності нікчемного правочину може бути пред'явлена будь-якою заінтересованою особою.

Це підтверджує тезу, що захист цивільних прав та інтересів особи не обмежується лише визнанням недійсним правочину (договору), але й застосуванням правових наслідків недійсності. При цьому, таким наслідком може бути повернення виконаного в натурі, а у разі неможливості – відшкодування вартості виконаного.

У разі вчинення правочину (укладення договору) кредитор (власник майна) не може застосувати речово-правові способи захисту своїх майнових прав у вигляді витребування свого індивідуально визначеного майна від незаконного володільця. Такого ж права не має титульний володільця, який хоч і не є власником, але володіє майном на підставі закону або цивільно-правового договору.

У випадку застосування кількох способів захисту порушених прав необхідно встановити чи передбачено нормами закону їх одночасне застосування і який із зазначених способів захисту відповідає вимогам закону. Взаємовиключними способами захисту є, зокрема, позовні вимоги про визнання недійсним правочину та застосування наслідків недійсності, про визнання права власності на майно за ст. 392 ЦК України, про витребування майна із чужого незаконного володіння за ст. 388 ЦК України [4, с. 879].

Якщо в позовних вимогах не вказані правові наслідки недійсності правочинів, то такий спосіб захисту не призводить до поновлення порушеного права. Але суд при розгляді спору має право визначити належний спосіб судового захисту та ухвалити відповідне рішення щодо захисту порушеного права.

Це не означає, що у разі визнання правочину недійсним без застосування правових наслідків недійсності, потерпіла особа не може повернути виконане. В такому випадку необхідно застосувати положення про повернення виконаного за недійсним правочином.

Визнання правочину недійсним є підтвердженням володіння іншою особою набутим майном без достатньої правової підстави, оскільки правочин, що був підставою набуття майнових прав, втратив чинність. У такому випадку набувач майна зобов'язаний повернути виконане (отримане) за недійсним правочином.

Главою 83 ЦК України «Набуття, збереження майна без достатньої правової підстави» охороняються як зобов'язальні, так і речово-правові майнові права. Повернення виконаного за недійсним правочином за своєю природою є зобов'язально-правовим

способом захисту порушених майнових прав. Однак предметом правочину (договору) може бути не лише майно, але й роботи, послуги. Якщо результат роботи може мати матеріалізований вигляд, то послуга як дія (діяльність) споживається в процесі її надання.

Тому необхідно конкретизувати положення п. 1 ч. 3 ст. 1212 ЦК України про «повернення виконаного за недійсним правочином». Якщо предметом правочину (договору) було майно, то повернення виконаного може бути здійснено в натурі. У разі повернення тої самої речі, визначеної індивідуальними ознаками, таке правовідношення буде за своєю природою віндикаційним. Це не суперечить положенням ст. 1212 ЦК України, якою передбачено як повернення виконаного за недійсним правочином, так і витребування майна з чужого незаконного володіння.

Однак в п. 2 ч. 3 ст. 1212 ЦК України не уточнюється вид майна, що підлягає витребуванню з чужого незаконного володіння. Якщо це індивідуально визначена річ, повернення здійснюється за правилами віндикації, а повернення в натурі речей того самого роду і якості буде відшкодуванням шкоди.

Майном згідно зі ст. 190 ЦК України як особливим об'єктом вважається окрема річ, сукупність речей, а також майнові права та обов'язки [1]. Відповідно до трактування положень ст. 1212 ЦК України поверненню підлягають речі або їх сукупність. При цьому правове значення має існування їх в натурі та належність до індивідуально визначених чи родових речей.

Отже, до вимог ст. 1212 ЦК України про повернення майна переданого за правочином (договором), визнаного недійсним, не можуть застосовуватися положення про віндикацію, передбачені чинним законодавством. Належним способом захисту за наявності відносин, що виникли у зв'язку із вчиненням особами правочину та внаслідок подальшого визнання його недійсним, є реституція.

Кондикція, як і відшкодування винною стороною правочину іншій стороні збитків та моральної шкоди, може застосовуватися як цивільно-правовий наслідок визнання правочину недійсним лише як додаткова до реституції вимога, що має субсидіарний характер. Це можливо в тих випадках, коли реституція не забезпечує повне відновлення порушеного права стороною правочину. Прикладами застосування цієї норми може бути нестача або погіршення майна, яке повертається в натурі за недійсним правочином, зміна його ринкової вартості, стягнення неотриманих доходів.

Як зазначає Я. М. Романюк, випадки поєднання реституції та відшкодування збитків та моральної шкоди, так само як поєднання реституції і кондикції, трапляються нечасто. Причиною цього є громіздкість запропонованої законодавцем конструкції та її непереконлива логіка. Адже реституція відповідно до абзацу другої частини 1 статті 216 Цивільного кодексу України, підлягає застосуванню до відносин, які виникли у зв'язку з вчиненням особами правочину та внаслідок подальшого визнання його недійсним. Натомість відшкодування збитків, моральної шкоди, як і кондикція, є позадоговірними способами захисту [5, с. 50–51].

Дискусії щодо співвідношення наслідків недійсності правочинів та кондикції зводяться до трьох напрямків:

– недійсний правочин є за своєю суттю безпідставним збагаченням. Тому за своєю природою реституційні відносини незалежно від юридичної характеристики майна (речі, визначені індивідуальними ознаками, чи речі, визначені родовими ознаками) є різновидом кондикції, а набуття майна за недійсним правочином є однією з можливих підстав незаконного заволодіння чи збагачення;

– реституція може бути або різновидом віндикації, або різновидом кондикції залежно від юридичної характеристики майна. Якщо поверненню підлягає річ,

визначена індивідуальними ознаками, то йдеться про віндикаційні вимоги. Кондикційні вимоги заявляються, якщо має бути повернена річ, визначена родовими ознаками;

– реституція розглядається як самостійна конструкція, яка відрізняється від кондикції та віндикації своєрідними рисами: взаємним та посессорним характером (річ повертається особі по факту володіння нею до вчинення недійсного правочину незалежно від добросовісності чи недобросовісності такого володіння) [6, с. 55].

Аналіз положень глави 83 ЦК України свідчить про необхідність усунення суперечностей у застосуванні норм про безпідставне збагачення. На це звертається увага й у Концепції оновлення Цивільного кодексу України.

Положення глави 83 ЦК України повинні застосовуватися до вимог про повернення виконаного однією із сторін у договірному зобов'язанні в разі нечинності договору (правочину) або у разі припинення договірних відносин з інших підстав. Витребування майна, визначеного індивідуальними ознаками, у разі відсутності договірної правової підстави набуття або збереження його іншою особою повинно здійснюватися за правилами віндикації. До відшкодування шкоди (збитків) особою, яка незаконно набула майно або зберегла його за рахунок іншої особи необхідно застосовувати наслідки, властиві цивільно-правовій відповідальності у разі порушення цивільних прав та інтересів.

Список використаних джерел:

1. Цивільний кодекс України : Закон України від 16 січня 2003 р. № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#n5668>
2. Жилінкова І. Комплексні цивільні правовідносини: поняття, структура, ознаки. *Право України*. 2010. № 12. С. 11–17.
3. Спасибо-Фатеева І. В. Розірвання договору: підстави, порядок, наслідки. *Право України*. 2012. № 9. С. 102–109.
4. Майданик Р. А. Речове право : підручник. Київ : Правова єдність, 2019. 1102 с.
5. Романюк Я. М. Цивільно-правові наслідки визнання правочину недійсним: чи потрібні зміни? *Нове українське право*. 2023. № 1. С. 48–53.
6. Великанова М. М. Правові наслідки недійсності правочинів: реституція чи кондикція. *Нове українське право*. 2023. № 1. С. 54–59.